

KAKS SÕJASUVE (eel- ja järelmänguga)

ANTS VIIRES

1941

Sõjapurustused Tartus. Kitsas tänav. Foto autori erakogust.

1941. aasta juunikuu ärevad päevad. Maikuus olin koos oma hea õpingukaaslase Eerik Saluveerega saanud Helmi Kurriku vahendusel Riiklikult Etnograafiamuuseumilt (mis oli Eesti Rahva Muuseumi 1940. aasta sügisel toimunud kaheksjagamise saadus) uudse nõukoguliku ülesande: minna suvel stipendiaadina Viljandimaale kirjeldama tööd ja elu väike-, keskmises ja suurtalundis (kulaku nime tollal meil veel ei tuntud). Juuni algul 1941 sooritasin kevadsemestri viimased eksamid ülikoolis. Lõppu jäid nõukogude uut ühiskonda ehitava ideoloogia tugisambad: 11. juunil õiendasin dia-

lektilise ja ajaloolise materialismi professorile Alfred Koortile ja 13. juunil marksismi-leninismi alused Richard Antonsile. Ja siis kohe õudne vapustus – 14. juuni. See oli kui painaja, midagi ebareaalset, uskumatut, ja siiski tegelik ja tõsi. Väikese vabariigi rahulik elu kuskil suure maailma tagamaail oli järk-järgult võtnud aina kummalisema, arusaamatuma ilme, üha enam oli lisandunud hirmu, sammhaaval, kuni jõudis nüüd sellesse fantasmagooriasse. Järgnevail päevil aina enam sosinaid, kartlikult ringi heitvaid pilke: kohe, kohe on midagi head tulemas, see koletu jubedus on lõpu algus. Ja päev-päevalt läbi vaikse

Tartu minemas sõjaväevedusid raudteel lõunasse, üks teise järel. Ja siis, 22. juunil, just jaanipäeva eel – sõda!

Järgmise öö uitis meie väike tudengikamp mööda Tartu surnuaedu. Valge jaaniöö, ilma tuledeta. Miskipärast kiskus meid minevikku vaibunud esivanemate lähedusse, surnute maile, suure surma eelõue. Ja see oligi viimane võimalus niiviisi vabalt suveõies linnas liikuda. Algasid komandanditunnid, tuli ära viia raadioaparaadid, tohtis kuulda veel vaid ametlikku Nõukogude infot, sagesid läbiotsimised ja arreteerimised, mille kohta teave

sel ja ütles, et öösel oligi meie ukse taga põrmitud. Ema peitis õepoja kiiruga köögi all olevasse keldrisse ja viskas luugi peale põrandariide. Tuligi läbiotsimine. Ei öeldud, mida või keda otsiti. Läksid tühjade kätega.

Leidsime vennaga, et ohtlik on linna jääda. Mida teha? Kaksteist kilomeetrit linnast, Väägvere küla lähedal Arupealsel, kus hõredalt paiknesid vanad Vesneri mõisa ostutalud, asus meie onu Aadi (Aadu Veerlaane) Utsu talu, kus olime veetnud mitu suve. Kõige lihtsam oleks minna sinna. Käisime korraks kodunt läbi, sinna jäid ema ja vennanaine Haldi, ning hakka-

Sõjapurustused Tartus. Narva maantee. Foto autori erakogust.

levis vaid suust suhu. Niipalju oli teada, et vabastav rinne lähenes suure kiiruga. Juba oli see Lätis, juba lähenes Eesti lõunapiirile. Inimesi hakati saatma tankitõrjekraave kaevama. Siis, ühel päeval, vist juuli algul helises telefon ja naishääl küsis, kas mu vend Kalle (tollal Tartus koolmeister) on kodus. "Ei, täna teda ei ole," oli vastus. "Kes soovib?" Toru pandi sõnatult hargile... Siit järeldus, et ehk oli see keegi tuttav miilitsast, äkki ähvardab meid läbiotsimine (vend oli olnud Kaitseliidus). Otsustasime mõlemad Kallega minna ööseks paar tänavavahet edasi, tädi Meeri poole. Tädi poeg Aksel, rotaalus, oli taas enda pärast hirmul ja tuli ööseks meie korterisse. Tädi pool möödus öö rahulikult. Aga hommikul tuli Ak-

sime kahekesi jalgsi mööda Narva maanteed linnast välja astuma, lükates minu uut Husqvarna jalgratast käekõrval. Raadi mõisa värava kõrval istus tohtu miilitsamees, selg vastu müüri, jalad pikalt ette sirutatud, ja vaatas linnast lahkujaid. Neid oli palju. Vend tundis kõhedust. Ütlesin, et astume rahulikult omavahel juttu ajades edasi, siis ei ärata tähelepanu. Nii läkski. Varsti istusime rattale, vend minu ette pulgale, ja tunni pärast jõudsime Utsule. Seal me siis olime – kolm noort meest, lisaks meile ka teise onu poeg Oskar Järva maalt, pluss Aadi enda poeg Kristjan, kes oli alles 15aastane koolipoiss. Mina ise olin tollal 22, vend 28, Oskar aastailt meie vahepeal.

Sõda hakkas väga ruttu meie maile jõud-

ma. Talu kuuseheki äärest oli üle laia oru paari kilomeetri kaugusel näha Narva maantee. Peagi ilmus sinna põgenikevoori mustav lint, mis päevad ja ööd lakkamatult põhja poole suundus. Ümbruskonnas hakkas liikuma sõjaväge. Onu arvas, et õigem on hobused ööseks lähedasse metsatukka peita. Viisimegi õhtul kolm tööhobust metsa ja jäime ise nende ligidale mitme mehega ööbima. Sääsed ei lasknud öösel üldse magada. Järgmisel ööl jätsime hobused üksi metsa. Just siis aga asus metsa Vene suurtükipatarei ja hommikul jooksis noorim hobustest koju, tugev Vene sõduri hais küljes. Oli ilmselt end käest lahti kiskunud. Teistest hobustest olime ilma.

Tallu ilmus läbisõitvate väeüksuste mehi. Hea vene keele oskajana sai onu nendega hõlpsasti suhelda. Üks sõdur oli öelnud, et kui sakslase kiiver mäe tagant paistma hakkab, siis natšalnik kohe kamandab: "No, poisid, ruttu hobused ette, ja paneme minema!" Üks paariks tunniks tallu tulnud natšalnik oli aga hoopis tõsisem sõjamees. See teatas, et meil pole karta midagi, rinnet kamandab Vorošilov isiklikult. Ja laskis endale keeta 20 muna, mis kõik üksteise järel alla neelas. Alatasa korraldati talus läbiotsimisi, sest vaenlase käsilasi ja peidetud relvi oli ju igal pool karta. Ühe läbiotsija tähelepanu äratas Taluperenaise lõikeleht, tihedalt täis imelikke jooni, kus arvas leidvat Nõukogude suurtükkide trajektoore. Suure vaevaga õnnestus onul selgeks teha, mis asi on lõikeleht, ajades sõrmega joont mööda, et näe, see on ju käis. Parem polnud lugu kummalise kaardiga joonistuspaperil, mis alles pika ja laia selgitustöö järel leidis aktsepteerimist Jules Verne'i "Saladusliku saare" kaardina, mille Kristjan-poiss oli joonistanud. Kord ilmus kuskilt neli läti hävituspataljonlast, kes haarasid talu ümber, iga mees ise kandi pealt, ja korraldasid põhjaliku läbiotsimise, et kas pole relvi. Meid noori mehi pandi seks ajaks ühe automaatori valve all talutuppa istuma. Ikkagi ei leitud relvi. Siis käskisid lätlased onul edasisõiduks ilusa noore sälu vankri ette rakendada. Seletust, et hobune on liiga noor, pole veel rakked olnud, ei peetud mikski. Onu pani hobuse rakkesse, mehed istusid vankrisse, võtsid ohjad ja nõotasi. Sälgi ajas end kahe

jala peale püsti, tegi paar ägedat hüpet ja kihutas siis metsiku kiiruga minema. Vanker lendas käänakul külgepidi vastu väravaposti, mehed jõudsid üle ääre rippuvad jalad viimasel hetkel vankrisse tõmmata, ja juba oli kõik nurga taha kadunud. Pärast saime hobuse ja vankri naabertalust tagasi.

Lähedastesse küünidesse tuli sõjapagulasi Tartust. Tõid teate, et Kivisild on õhku lastud (see toimus 9. juuli varahommikul). Kivimürakaid olevat kukkunud kaugele majade vahele. (1946. aastal esimest korda Leningradis käies nägin Leningradi blokaadi muuseumis maketti Tartu kaitsmisest: Nõukogude tank seisis keset esiplaanil olevat Kivisilda ja andis tuld Raekoja poole fašistide pihta! Nii on asjad ajaloolise tööga.) Levis kuuldus, et ka Luunja sild olevat õhku lastud. Otsustasime kahekesi Kristjaniga asja kontrollida ja asusime jalg-ratastel väntama Luunja poole. Poolal teel pidas meid Pilka lähedasel ristteel kinni Vene madruste patrull ega lubanud edasi sõita. Pöörasime otsad ringi ja jõudsimme õnnelikult koju tagasi, kus saime onult paraja peapesu. Arvatavasti 10.–11. juulil alustasid patareid, mis paiknesid meie ümbruse metsatukkades, Tartu pommitamist ja linna kohale ilmus suur suitsupilv, mis rippus seal päevade kaupa.

Läbiotsimised jätkusid. Kord pandi kogu talupere värava äärde kivihunnikule istuma, sõdur kergekuulipildujaga valvamas. Onu käis samal ajal otsijatega ringi. Pärast rääkis, et oli pandud seinä äärde, mehed automaatidega vastas, ja ohvitser oli nõudnud, et õelgu otse teed, kuhu püss peidetud, muidu lastakse maha. Sedagi puhku suutis ta pinnijad pehmeks rääkida. Me poisid magasime hobuse-talli peal lakas. Kord keset ööd, kui ümberringi käis kõva Tartu pommitamise kõmin ja lakk sellest lausa värises, hüüdis onu meid ootamatult õuest. Vaatasime lakaluugilt. Seisis seal kahe sõduriga, kes tahtsid lakas läbiotsimist korraldada. Ronisidki mehed üles. Üks tõmbas tikust tuld, teine torkis püssitäägiga heinakihhi räästaalustes läbi. Tikumees oli ülihoollas: iga kord, kui tikk lõpuni põles, sülitas selle peale, et poleks tuleohtu. Alles seejärel kriipis uue tiku põlema. Taas ei leitud midagi ja mehed läksid minema.

Ja siis järsku, see oli vist 21. juulil, tuli teade, et on välja kuulutatud mobilisatsioon. Ühe naabruses oleva väeüksuse ülem rääkis asjast onule ja ütles: teil siin kolm noort meest, võime olla abiks ja nad autoga kogumispunkti Mustveesse viia. Lubas järgmisel päeval järele tulla. Järgnes tõsine omavaheline nõupidamine. Kaalusime võimalust aida alla peitu puge-da. Uurisime asja. Aidaalune oli vajunud nii madalaks, et seal sai hädavaevu roomates liikuda. Pikemat aega seal olla ei tulnud kõnesegi. Onu soovitas minna umbes kilomeeter eemal asuva soo keskel olevasse väiksesse võpsikusse. Seal ei taipa keegi otsida, mets on palju kahtlasem. Pealegi on metsad puha venelasi täis. Lisaks oli soo ääres juba mõnda aega olnud talu uusmaasaaja nii oma kui ka talu karjaga. Kena mees, võib olla sidepidajaks. Nii jäigi. Onu küpsetas igaühele teemoonaks kaasa suure leivataignasse pakitud singikantsaka. Ja kadusimegi kolmekesi vaikselt mine-ma. Onu lubas meid otsima tulevaile venelastele öelda, et juba läksid omal jõul minema, küll nad pärale jõuavad.

Jõudsime õnnelikult oma peidupaika. See oli tõesti väike võpsik, pigemini põõsastik kui metsasalu, kuid hästi tihe. Ümberringi lage soo, mitte eriti suur. Seal me siis vaikselt istusime hea mitu päeva ja ööd, ümberringi jätku-mas lahingumüra. Ühel ööl läks järsku keegi suure raginaga meie lähedalt põõsaste vahelt läbi, ise hirmsasti vene keeles vandudes. Minu närv ütles üles ja teatasin hommikul Kallele ja Oskarile, et õigem on siit jalga lasta, siin istu nagu rebane lõksus, mingit põgenemis-võimalust pole, kui peale satutakse. Teised polnud nõus – et mis väljavaated meil mujalgi on. Ütlesin, et lähen siis üksinda liikvele, küll ma oskan vajadusel seletada, et olen teel mobilisatsioonipunkti või midagi niisugust. Alles siis märkasime, et ümberringi on kõik üle hulga aja kummaliselt vaikne. Ja järsku il-mus meie uusmaasaaja ja hüüdis: "Poja, tulge välla! Venelased on lännu." See pidi olema 25. juulil.

Ei tahtnud hästi kõrvu uskuda, kuid välja me tulime. Lähedase talu lipuvardas lehvis sinimustvalge lipp. Võtsime kolmekesi sisse korraliku vene rivi, ühe kõht vastu teise sel-

ga, ja marssisime kindlalt jalga pidades tagasi Utsule. Seal hakkas meil Kallega kiire. Otsisi-me välja kuuri haokubude taha peidetud Husqvarna ratta ja hakkasime linna poole sõit-ma, vend (minust väiksem) ees pulga peal. Poolel teel, Inglismäel, tuli vastu esimene Sak-sa üksus – kui õigesti mäletan, siis ka jalgrat-turid. Teel oli rohkesti linna tagasi minejaid, enamasti jalgsi. Narva maantee ja Puiestee tä-nava nurgal, Peetri kiriku vastas oli mingi Omakaitse keskus, kust pidi saama loa üle jõe minekuks. Panin jalgratta seinale ja läh-sime sisse. "Täna lubasid ei saa, oodake hom-seni." Just kui uksest välja tulime, nägime, kuidas üks Omakaitse mees kahmas seinale äärest ratta ja ütles, et tal vaja lühike sõit teha. Hüppas peale ja läks. Niipalju me seda jalgra-tast nägimegi. Venelaste käest suutsime ära päästa, omad võtsid õnneks. Suures vabane-misrõõmus me sellest palju ei hoolinud. Kõm-pisime lähedal elava koolinõuniku Gustav Reiali juurde, kes oligi kodus. Leidsime sealt öömaja.

Järgmisel päeval saime loa mööda pisikest improviseeritud silda üle jõe minna. Linn oli tohutult varemeis. Meie elukoht Lodja (Riia) tänaval õnneks alles, ema ja vennanaine kodus askeldamas. Õnnelik taasnägemine. Rääkisid, et kui rinne läks mööda Emajõe, siis ei võinud ennast näidata tänaval, mis oli otsapi-di vastu jõge, kohe avati teiselt poolt tuli. Kodus tuli käia majade vahelt, läbi õuede ja aeda-de. Haldil, kes oli vahepeal olnud oma kodu-paigas Nõos, oli juba soetatud tutvus Saksa staabiohvitseriga, nime poolest mäletatavasti Hauptmann Sohns. See käis järgnevatel kuu-del korduvalt meie pool, veel erakordselt vara saabunud talvekülmadeski tükk aega palja frentši väel – sest väiksõda pidi ju sügiseks võidukalt lõpule viidama.

Saksa võimu esimestel päevadel sõitsin kord jalgrattal (vana ratas, Eestis võrdlemisi vähe kasutatav Belgia Janus, oli meil alles) teel Nõkku mööda Riia maanteed linnast välja. Lin-na piiril rippus telefoniposti otsas poodud mees, Saksa tunnimees valvurina juures. Pea-tusin hetkeks seda vaatama. Postil oli sedel kirjaga: "Ma katsusin kaevusid mürgitada." Kõige hullem oli see, et poodul oli seljas täp-

selt samasugune odav liivakarva suveülikond nagu minul, kes ma seal all seisin. Pärast kuulsin, et iga linnast välja viiva tee äärde oli üles riputatud üks poodu samalaadse seletuskirjaga. Ilmselt sakslaste hoiatav profülaktiline abinõu. Mõjus ühtlasi esialgses vabanemistrõõmus kainestavalt.

Linnavalitsus organiseeris Venemaale põgenenute korterites mahajäänud varanduse üleskirjutamise, milles osalesid peamiselt üliõpilased. Kuritarvituste võimaluse vähendamiseks toimus töö paarikaupa. Tasu selle eest ei makstud. Paari nädala vältel tegin minagi seda tööd, paariliseks juba keskeale lähenev daam Ida Maavere. Kui see üritus lõppes, rakendati mind koos mitme kaastudengiga mõneks ajaks järjekordselt tasuta tööle, seekord ülikooli raamatukogus, kus tuli arvele võtta Venemaale läinute raamatuid, mis raamatukogule üle anti. Mäletan, kuidas meile seal näidati trepi-alust ruumi, kus seisis suur raiepakk, mille peal Nõukogude okupatsiooni ajal löödi kirvega pooleks keelatuks kuulutatud raamatuid, enne kui need paberivabrikusse edasi saadeti. Sel moel likvideeriti raamatute uuesti ringkäiku mineku võimalus.

Aasta lõpul (või oli see 1942. aasta algul?) leidsin endale ajutise abijõuna tööd endise nime tagasi saanud Eesti Rahva Muuseumi rahvateaduslikus osakonnas, mille juhataja Helmi Kurrik, väga tõsine ja range vanem daam, mulle esimeseks tööks andis fotokogu suhteliselt igavavõitu korrastamise. Suvel tegemata jäänud stipendiaaditöö Viljandimaal ei tulnud enam kõne allagi. Tee jalgsi kodunt Raadile oli üsna pikk, võttis aega üle poole tunni, kuid nii käisid seal toleaegseis oludes kõik töötajad ja see ei häirinud kedagi. Töökaaslased olid toredad. Sõbrunesin kähku osakonna noorte koosseisulistest töötajatest Helmut Hagari, Ilmar Talve ja Eerik Põlluga, kes kõik olid mõnusad vaimukad mehed. Sõbrameelik oli ka muuseumi direktori kohuseid täitev magister Eerik Laid. Muuseumitöö määras minu elu kuni 1943. aasta alguseni.

Ülikooli õppetöö alustamisega oli sõjasündmuste järel tõsiseid raskusi. Peahoonesse oli ennast ülbelt sisse seadnud kohalik Saksa komandantuur (*Ortskommandatur*). Osa ruume

anti sealt hiljem ülikooli käsutusse tagasi, kuid peasissekäik jäi sakslaste kätte. Hoone üliõpilasmaja poolses otsas tehti ühest aknast üks ülikooli rahva tarbeks. Üsna selle ukse lähedal istus oma kabinetis uus rektor Edgar Kant. Mäletan, kuidas kord käisime eesti keele üliõpilaste delegatsiooniga (Hella Keem, Erich Raiet, mina ja võib-olla veel keegi) rektorile üle andmas hulga allkirjadega petitiooni, et eesti keele professori kohalt vallandatud Andrus Saareste tööle ennistataks. Saareste oma huvitavate loengutega oli üliõpilaste seas väga populaarne, kuid tema nime oli määrinud mõningane koostöö nõukogude võimuga. Kant tegi meile selgeks, et igasugused kollektiivsed üritused on nüüd keelatud. Ja lisas, et kolleeg Saarestet tööle ennistada ei saa, kuid tal võimaldatakse stipendiumi varal oma sõnaraamatutööd edasi teha. Õppetööga saadi alustada alles 1942. aasta algul. Oma esimese eksami, milleks oli eesti kirjandus keskastme ulatuses, sooritasin Gustav Suitsule 27. veebruaril 1942.

1944

Aasta 1944 algas pahaendelise tähe all. Abielunud eelmise aasta suvel oma kaastudengi Helmi Randlaga, sõitsime temaga – kui õigesti mäletan – detsembri algul korraks Tartust Tallinna, mõttes ebamäärane plaan üritada üle lahe Soome põgeneda. Professor Mägistelt olin saanud koguni mingi aadressi, kuhu selles asjas pöörduda. Ema oli andnud paar Vene kuldraha ülesõidu eest maksmiseks. Tallinnas pidasin ses asjas nõu Eerik Põlluga, oma hiljutise kolleegiga Eesti Rahva Muuseumist, kaaludes poolt- ja vastu-asjaolusid. Vaekausi langetas aga Helmi rasedus – aprillis oli oodata lapse sündi. Kuidas sihukesel puhul pagulasel Soomes läheks, oli suur küsimärk. Üksinda minna ma aga ei tahtnud. Nii jäigi vastaval aadressil käimata ja sõitsime Tartusse tagasi.

Juba 1943. aasta kevadtalvest saadik elasin Tartus pool-põrandaalusena. Vend Kalle sai oma korterinaabrilt abiprefekt Kulmarilt teada, et alustatakse mobilisatsiooniks nimekirjade koostamist. Mul polnud mingit tahtmist

nimekirja sattuda. Otsustasin end Tartust välja kirjutada. Mind oli ERMis just edutatud Saksa mobilisatsiooni eest Soome põgenenud Ilmar Talve asemel assistendi kohale. Rääkisin oma plaanist muuseumi direktori Eerik Laiuga, kes oli asjaga igapidi nõus. See aga tähendas, et tuli loobuda assistendi kohast. Laid likvideeris minu assistendiks määramise käskkirja, nii et ERMi paberitesse ei jäänud minu mõnenädalasest ametikohast jälgegi. Lahkusin senise ajutise töötaja kohalt – ja kõik. Kirjutasin end linnast lahkunuks. Kalle abiga sain peatselt *Personalausweis*ile fiktiivse sissekirjutuse ema kodupaika Valgjärve valda Otepää lähedal (vallasekretär oli Kalle hea tuttav). Nii polnud mind tegelikult enam kuskil arvel, isikut tõendav dokument aga oli väliselt korras.

Elasin rahuga edasi Tartus ema juures, kelle hambatehniku töö võimaldas minulegi äranelamise. Jätkasin õpinguid ülikoolis. Kirjanduse keskastme lõppeksami sooritasin Gustav Suitsule ja 23. aprillil ka etnograafia keskastme eksami Gustav Rängale, misjärel võtsin igaks juhuks välja ajutise tunnistuse ülikooli lõpetamise kohta keskastmetega. Tunnistus oli eesti ja saksa keeles rektor Edgar Kanti allkirjaga. Kõige selle kõrval jätkus armuromaan Helmiga.

Aprilli lõpupäevil (või oli see mai algul?) otsustasin koos Aarne Vinkeliga sõita tema koju Saaremaale, et sealt võimalusel üritada ülemerepõgenemist Rootsi. Saaremaale pääs osutus üsna seiklusrikkaks. Algul rongiga Tallinna, sealt edasi kitsarööpmelisel Virtsu suunas. Tegime vahepeatuse Raplas sealse koolijuhataja, ülikoolikaaslase Elli Sage juures, kust Aarne sai telefonikõnede kaudu selgeks, et halbade jääolude tõttu ei ole praamiühendust Virtsu-Kuivastu vahel. Mingi võimalus pidi olema minna üle Rohuküla. Ega muud, kui tagasi Tallinna ning sealt rongiga Haapsallu ja Rohukülla.

Rohukülas selgus, et sealt on peatselt lahkumas mingi Saksa sõjaväe väike laev Kuivastusse. See võttis peale ka mõningaid hädalisi reisijaid. Pääsime meiegi mõlemad. Meri oli tormine, lained peksid üle laevalae. Kajutikohiti polnud. Nii tuli üritada end lagedal mingil määral kuivana hoida, kuid minu pappkohvri

leotasid lained üsna pehmeks. Pärale igal juhul jõudsim. Ei mäleta, kuidas me Kuivastust edasi Vinkeli kodutallu Jaani kanti jõudsim. Arvatavasti juhuslike autodega. Talu pidas Aarne vennanaine, vend oli ise Nõukogude mobilisatsiooniga 1941. aastal Venemaale viidud. Oli kaks väikest vennapoega, Juhan ja Aadu, lisaks veel üks üsna pisike maimuke, kelle kohta ema hellitlevalt ütles: "See mo patu vili." Järgnevad kevadnädalad seal vaikselt ja kõrvalises Saaremaa külas olid nii rahulik-üldlilised, nagu poleks sõda olnudki. Vaibus meie mõlema plaan minna Kihelkonnale ülesõiduvõimalusi otsima. Pealegi arenes tihe kirjavahetus Tartusse jäänud Helmiga.

Nii juhtuski, et umbes kuu aja pärast oli mul Tartu-tee taas jalge all. Kuidagi iseenesest küpses abieluplaan. Rääkisin sellest ka Eerik Laiuga, kes arvas, et aeg on ju hirmus heitlik, "aga eks see ole teie endi otsustada". Augusti algul osutusingi algajaks abielumeheks. Helmi kolis meie poole elama. Umbes samal ajal oli Laid sunnitud kiirelt korras Soome põgenema, sest oli karta, et sakslased on avastanud tema juhtiva osalemise kolmikutena organiseeritud vastupanuorganisatsioonis. Olin minagi Laiu värbamisel olnud tagasihoidlikult asjaosaline, kirjutanud ka ühe kirjatüki Postimehe saksameelse peatoimetaja Ernst Volke mingi juhtkirja vastu. Laid oli lasknud selle lendlehenä paljundada, lisades omalt poolt mõned nõukogudevastased passused.

Igal juhul olime nüüd Helmiga noorpaar ja veetsime suviseid mesinädalaid Valgjärvel emakodus Keebi talus, kuhu oli elama asunud ka vend Kalle oma naise ja väiketütrel Hillega, olles kevadel maha pannud kooliõpetaja ameti Tartus. Ta oli ühe pärijana tulnud appi talu pidama, sest kolme-nelja viimase aasta jooksul olid haigused murdnud kogu talu pere – peremehe, kaks poega ja nüüd viimasena perenaise, tädi Juuli. Jäi vaid 70-aastane vanaisa. Talu oli kogu Saksa okupatsiooni aja olnud "poole tera peal" ja seal elas ka endine uusmaasaaja, nüüdne "pooleterake" Maks Piho oma naise Meeta ja laste, isa ning vennaga. Juhtus nii, et hakkasin seal ajaviiteks kirja panema osalt mälestustel tuginevaid minulugusid pisikesel talupoisi Põndaku Jaagu seik-

lustest, millele Kalle hea joonistajana lisas pildid. Lood läksid Kalle sõbra, Postimehe noortelehekülje toimetaja Valter Hiire kätte, kes need avaldaski. Jaagu lookesi lisandus sügis läbi ja need saavutasid noorte lugejate hulgas mõningase populaarsuse.

Linnas tagasi, kirjutasin sügise jooksul etnograafia ülemastme seminaritööd koduloomade kohitsemisest Eestis, põhialuseks ERMi korrespondentide vastused 1930. aastail Ferdinand Linnuse koostatud küsimuslehele. Hagar oli seda mulle soovitanud kui sõjaajale omamoodi sobivat eriti põnevat ja verist teemat. Täiendavat asjatundlikku nõu hankisin ülikooli loomaarstiteaduskonna toleleagsest õpetatud sepalt dr Rudolf Särelt. Eduard Laugaste, kelle Eerik Laid oli vahepeal Eesti Rahva Muuseumi tööle võtnud, ütles mulle, et rahvaluulekogude osas võiksin nõu küsida Haapsallu pagendatud Oskar Looritsalt, kel oli mõneks päevaks lubatud Tartusse tulla. Läkisingi. Oma süütus asjatundmatuses ütlesin Looritsale, et tulen Laugaste soovitusel tema juurde. Loorits saatis mu ukse pealt lühidalt tagasi – tema niisuguste küsimustega praegu ei tegelevat. Ega mina teadnud, et Looritsa ja Laugaste vahekord oli ülimalt halb! Hiljem kuulsin Haapsalust pärit kaastudengilt Aime Luhalt, kuidas Loorits oli sinna naastes torisenud, et keegi tudeng olevat tulnud temalt kohitsemise asjus nõu küsima. Kogu see värk siin tuleks ära kohitseda! Muide, paguluses avaldas Aime Luht 1966. aastal Oskar Looritsa bibliograafia.

Valminud töö andsin professor Rängale üle jaanuaris 1944. Pälvisin kõrgeima hinde. Tööd aga hiljem trükkis avaldada ei õnnestunud, sest Nõukogude humanitaaria oma kõrge moraalitasemega pörkus sellest ehmunult eemale.

Niikaugale olin jõudnud oma asjadega, kui 16. jaanuaril 1944 Leningradi all läbi murtud Saksa rinne hakkas tagasi Narva poole veerma. 30. jaanuaril kuulutati Eestis välja paarikümne aastakäigu mobilisatsioon. Mida teha? Nimekirjas mind ei olnud. Teisipidi – polnud lootust saada sõjaväest vabastamise tõendit. Dokumentide kontrolli korral oleksin kohe võinud vahele jääda. Kalle sõber kapten Pedaja töötas kompaniiülemana Saksa politsei pio-

neeripataljonis, kes parajasti tegeles punkrite ehitamisega Tartu-lähedase Jänese raudteesilla kaitseks. Avanes võimalus koos Kallega sellesse pataljoni astuda. Tõmbasin kaasa ka Aarne Vinkeli ja oma koolivenna Treffneri gümnaasiumist Platon Rosanovi, kes õppis ülikoolis metsateadust. Olime algul kõik neli mõned päevad kapten Pedaja kompaniis. Kuid mul olid omad plaanid. Tahtsin üritada veel ära teha etnograafia ülemastme eksami, et saada ülikooliga lõplikult ühele poole. Rääkisin asjast pataljoni ülema major Silloriga, kes omalt poolt oli nõus mind võimaluse piires aitama. Võttis mu kirjutajaks pataljoni staapi, mis paiknes Tartu külje all Kabina mõisas. Järgnevil nädalail üritasin õpingute osas teha, mis antud oludes võimalik. Peatselt tuli korraldus pataljon üle viia Pihkva järve äärde kaevikuid kaevama ja traatõkkeid tegema. Staabi asukohaks sai Värska.

Enne ärasõitu kohtasin ülikooli koridoris professor Ränka, kes tollal juba tõsiselt tegeles ülikooli ja ERMi varade Tartust maale evakueerimise juhtimisega. Rääkisin talle oma eksamimurest, mispeale ta lühidalt kohmas, et heitku ma praegusel raskel ajal niisugused mõtted peast. Järgmine kord kohtusin temaga pool eluiga hiljem, 1983. aastal, Balti uurin-gute konverentsil Stockholmis. Aastaid enne seda olime temaga küll juba kirja- ja teaduslike tööde vahetuses olnud.

Polnud parata, siirdusin Värskasse, kus võisin lähedalt jälgida pataljoni juhtkonna veeuputuseelset elu. Ohvitserid olid oma naised ka sinna toonud ja üks oleng järgnes teisele. Pataljoni arst oli muide Venemaale põgenenud kirjaniku Jaan Kärneri väimees.

Ohtliku olukorra ja pommitamiste tõttu olin emal ja Helmil soovitanud tingimata ära maale Keebile minna, mida nad ka tegid. Meie korterisse Riia tänava alguses kino Apollo lähedal jäi elama üksnes Põlva metsaülema Martin Konradi tütar Maudlin, kes Tartu tütarlastegümnaasiumi õpilasena oli juba mitu aastat meil kostil olnud ja nüüd kooli lõpetamas. Juhtus nii, et sattusin just Tartu pommitusöö eel 27. märtsil sõitma Tartusse. Pataljoni auto tõi mind Värskast Orava raudteejaama, kus sõdurpoiss võeti Tartusse sõitva ve-

duri peale. Õhtu eel jõudsin Tartusse. Seal selgus, et mu kauaaegne pinginaaber Treffneri gümnaasiumis Eduard Selge oli pääsenud Peipsi tagant Saksa sõjaväest mõneks päevaks puhkusele. Ta elas Emajõe tänaval peaaegu viimases majas linna ääres, kus oli ka minu venna korter. Läksime Maudliniga sinna külla. Ja siis varsti tuligi esimene pommituslaine. Kogu majarahvas pugus keldrisse. Mõni põrakas tuli üsna lähedale. Ühe järel läks majaperemees õue vaatama ja tuli varsti teatega, et pool lauta on läinud, teises pooles lehm mäletsevat edasi. Kui pommivalang lõppes, otsustasime Maudliniga läbi linna koju minna, mitmel pool oli tulekahjusid. Kodus oli kõik enam-vähem korras. Varsti algas uus pommituslaine, taas keldrisse varjule. Sedapuhku langesid pommid lähedale ja meie korteris purunesid kõik aknad, laest langes krohv. Hommikul algas suur korrastustöö. Õnneks olid meil topeltaknad igaks juhuks eest võetud ja keldrisse pandud. Nüüd sai neid kasutada ja korter sai taas mingil määral elamiskõlblikuks. Lõuna paiku saabus Valgjärvelt hobuserееga ema, kes tuli vaatama, mis linnast järele jäänud. Õnnelikule kohtumisele järgnes kohe taas lahkumine, sest pidin Värskasse tagasi kiirustama. Sõber Selget pidasin pikka aega sõjas hukkunuks, kuni 1980. aastail lugesin 1977 New Yorgis välja antud HTG mälestusteosest "Treffoonia", et ta elab Austraalias. Nägime uuesti pool sajandit hiljem, kui ta 1994. aastal Eestit külastas.

Tulid ilusad kevadpäevad ja elu Värskas jätkas omasoodu oma hukatuseelset pillerkaari. Staabi teiste poistega käisin minagi paaril korral aega veetmas kohalike setu naiste juures, kes liikva järele haisesid. Staabitöö kõrvalt jäi rohkesti aega. Lugesin palju, tegin väljakirjutusi-tõlkeid näiteks Georg Christoph Lichtenbergi aforismideraamatust, mille olin eelmise aasta lõpul ostanud. Kirjutasin isegi paarkümmend masinakirjalehekülge lapsepõlvemälestusi pealkirjaga "Fragmente algvidevikust". Postimehes avaldasin kevade vältel mõningaid oma varem kirja pandud luuletusi ja kuulnud tõsiloo alusel kirjutatud novelli "Tagasi", mis vestis sellest, kuidas sõjast koju tagasi tulnud mees tappis naisega abiellurikumise pärast oma venna. Viimasena ilmus

veel 17. juunil ajakohane tõlge soome luuletaja Severi Nuormaa patriootilisest luuletusest "Tee". See oli pikaks ajaks minu kirjandusliku tegevuse lõpp.

Kui Helmi sünnitusaeg lähenema hakkas, läkitasin Tallinna Saksa politsei ülemale palvekirja lubada mulle lapse sünni puhul mõni nädal puhkust, sest naine on ükski ja vajab tõsiselt abi (see muidugi päriselt õige ei olnud). Lisasin vist ka kohalikult jaoskonnaarstilt Helmile antud tõendi. Sedasorti sündmus nähtavasti avaldas oma mõju, sest Tallinnast saabuski varsti korraldus anda mulle kaks nädalat puhkust. Nagu mul meeles on, oli mu politseiline aukraad *Unterscharführer*, mis oli kõigist võimalikest kõige madalam ja vastas umbes meie sõjaväe reamehele. Nädalapäevad pärast tütre sündi, 18. aprillil 1944 oli *Unterscharführer* Viires juba Tartus puhkuseleel ja otsis võimalusi Valgjärvele pääsemiseks. Üks Saksa sõjaväe veoauto võttis mu kaasa Kambjani, seal oli Keebile veel oma 25 kilomeetrit, mida tuli jala astuma hakata. Peatselt algaval Otepää kõrgustikul oli veel palju lund ja kõikjal vulisesid sulaveed. Pärast poolepäevast kõmpimist mööda rasket ülesmäge-teed olingi Keebil ning võisin imetleda pisibeebit, kes pidi üksmeelse otsuse põhjal saama nimeks Tiitu.

Ega ma sest paarist puhkusenädalast suurt midagi mäleta. Kevad igatahes edenes jõudsalt, ja kui mai keskpaiku alustasin tagasiteed Värskasse, otsustasin seda teha jalgrattal. Sõit läks läbi teid palistava sireli- ja õunapuude tulva. Olin nüüd Saksa sõjaväes oma isikliku jalgratta omanik. Minuga umbes samal ajal saabus Hamburgist puhkuselt tagasi ka pataljoni sideohvitser hauptmann Brenner, kes oli kohutavalt masendatud liitlaste massilistest pommitustest, mille tagajärjel Hamburg olevat varemeis ja tsiviilelanikkonnal tohutuid kaotusi. Oskas vaid nukralt pead vangutada ja öelda: *"Das ist kein Krieg mehr, das ist so was..."* Staabis oli ka üks Saksa allohvitser, kelle nime olen unustanud. Igatahes pesuehtne "nahk", nagu neid olin tundma õppinud enne sõda Eesti sõjaväes aega teenides. Ühel teisel eestlasest staabikirjutajal – väga soliidisel ja moraalselt kõrgetasemelisel isandal

(nimi paraku taas ununud) – oli kombeks teda kõnetada mitte aukraadiga, vaid sõnaga *Herr* + nimi. Kui minagi siis kord usaldas sellest eeskuju võtta, sain jäleda sõimuvalangu osaliseks, mille käigus mulle selgeks tehti: "*Sie sind kein Soldat, sie sind ein Zivilist!*", millest hullemat võis vaevalt ette kujutada. Tegelikult oli tal ju õigus.

Hakkas lähenema suvi. Meie pataljon, kes enne Tartut mõnda aega oli tegutsenud Peipsi taga, koosnedes paarisajast mehest, paisus nüüd pidevalt peamiselt mobilisatsioonist kõrvale hoidnud ja ümbruskonna metsadesse peitu pugunud meeste arvel. Nad kõik võeti lahkesti vastu, nii et juuniks oli väeosas juba umbkaudu 600 meest. Paraku puudus neil peaaegu täielikult väljaõpe ja nad kõlbasid peamiselt vaid kaevamistöedeks ja okastraate vedama. Ühtlasi oli mitmelgi kombeks pataljonist mõne aja pärast oma äranägemise järgi taas jalga lasta. Mõned jooksikud nabiti kinni ja läkitati Viljandi lähedal asuvasse karistuslaagrisse. Kord saabus seal pataljoni tagasi nälgimisest paistes näoga mees, kes rääkis karistuslaagrist õuduslugusid. Meeste elu pidi seal nii kibedaks tehtama, et nii mõnigi olevat püüdnud endale otsa teha, näiteks kapi otsast või mujalt kõrgemalt pea peale alla hüpates. Pataljoni lahke hoole all kosus mees üsna nobedasti.

Mina aga leidsin mahti tärkavas looduses Värska lähistel ringi uita. Kord imetlesin põllu ääres mulla seest välja roninud suurt koletoote sõrgadega kaerasori, keda nägin siis esimest ja ka viimast korda elus. Teinekord leidsin ilusa pesakonna kevadkogritsaid. Korjasin kõik hoolega üles, küpsetasin staabi köögis ära ning panin terve pannitäie üksinda nahka. Maitstesid imehästi. Alles aastaid hiljem avastasin trükisõnas tarkuse, et kogritsad on mürgiseened, mida enne söögiks kasutamist tuleb korralikult kupatada.

Ja siis tuli teade lääneliitlaste dessandist Normandias. Nii mõnigi staabiohvitser avaldas üsna varjamatult arvamust, et see on lõpu algus. Ja rindejuhatusest hakkas tulema kummalisi kirju. Näiteks saabus korraldus traattöketes vaheldada okastraati tavalise traadiga, sest okastraat kulub ära "tähtsamais rindelöi-

kudes". Millest tegin järelduse, et sakslastel on plaanis siinne kant peatselt maha jätta. Minulgi hakkas küpsema oma plaan, mille teostamiseks alustasin ettevalmistusi. Olin pataljoni arsti tarvis masinal trükkunud mitme mehe tervislikel põhjustel sõjaväest vabastamise tööendeid. Nüüd trükkisin enda jaoks samasuguse, seotud mingisuguse jalahaigusega, varustasin selle vajalike pitsatitega ning mingi loetamatu allkirjaga. Ja kui juuni lõpul või juuli algul sain taas kaks nädalat puhkust (ei mäleta, mis asjaoludel), siis peitsin vabastamispaberi kuhugi taskupõhja, hüppasin jalg-rattale ja alustasin teed Keebi poole, et mitte kunagi enam pataljoni tagasi pöörduda.

Keebil laabus elu esialgu vaikselt. Juuli keskpaiku saabus kord Kalle ootamatult koos kapten Pedajaga. Pidin end muidugi varjama. Mäletan, kuidas jalutasime vennaga aias ja arutasime olukorda. Ta ütles, et kui venelased tulevad, algab jube puhastustöö, õige on läände põgeneda. Ta oli oma naisega kokku leppinud, et kui asi tõsiseks läheb, peab see koos tädi ja lastega sõitma vankriga Haapsalu, kus elas tädipoeg Aksel Tomasson, et seal siis koos minemapäasu võimalust leida. Mina omalt poolt kinnitasin, et olen juba kindlalt otsustanud Eestisse jääda – jagan oma rahva saatust. Kõigil pole võimalik ju põgeneda ja kõiki nad ikkagi ei suuda Siberisse saata. Õelgu ta pataljoni adjutantideleitnant Sillamaale, et üritan Soome põgeneda. Hiljem kuulsin, et Sillamaa oli mulle veel nädalapäevad puhkust juurde lisanud, et pääseksin õnnelikult minema. Seejärel kuulutati mind tagaotsitavaks.

Juuli lõpupoolel tuli tõsiselt hakata mõtlema enda varjamisele. Oli selge, et Keebilt ei tea mind keegi otsima tulla. Ootamatuteks juhusteks tuli aga valmis olla. Magasin öösiti taluõuest pisut eemal oleva sauna lakas, mis oli heinu täis. Uuristasin heintesse räästa alla käigu, mille kaudu pääses laka tagaossa, kus tegin paarist viilulauast midagi haakidega kinnitatud ukse taolist, kustkaudu oleksin häda korral saanud lähedasse metsa pageda. Niisugust vajadust siiski ei tulnud.

Kui augusti algul hakkas väikesele Kanepi-Otepää maanteele, mille ääres talu paiknes, järjest rohkem taganevaid Saksa vägesid ilmu-

ma, käisin julgelt ringi oma lühikestes pükstes. Kuigi olin juba naisemees ja kakskümmend viis aastat vana, nägin välja üsna noorukese poisina. Millalgi augusti algupäevadel rakendasime vankri ette Tiina, talu kolmest hobusest kõige ilusama. Vankrile istusid vennanaine Haldi oma vaevu kaheaastase tütre Hillega ning tädi Meeri koos väikese pojapoja Toomaga. Algas nende sõit Haapsalu poole. Mõne päeva pärast oli maanteel näha järjest rohkem põgenikevankreid. Nagu nüüd tean, langes 13. augustil Võru, päev hiljem Antsla. Pidevalt liikus taganevaid Saksa üksusi. Kuna mina ise, ema ja Helmi oskasime saksa keelt, oli hõlpus nendega suhelda. Mäletan, kuidas üks meil peatuv Saksa ohvitser ütles: *"Wir müssen doch siegen."* – muidu on kõik hukas. Kord andsime talu juures peatuva väikesele Vene sõjavangide rühmale juua. Kord tulid kaks Eesti sõdurit, kes kuskil Rõuge kandis olid jäänud juba Vene tagalasse ja seal taas omade poolele tagasi pääsnud. Üks Saksa allohvitser imetles talu toaseinal Treffneri gümnasiumi lõpetajate tahvlit 1930. aastate algusest ja küsis: *"Ist das ein Ahnentafel?"* Kord kihutas õuele Saksa soomustransportöör, mille ohvitser karjus midagi ja kamandas, mispeale see peagi tulnud teed kadus.

Hiljuti saatis vend Kanadast mulle koopia kirjast, mille 16. augustil olime Haapsallu-sõitjatele tädipoja aadressil järele läkitanud. See annab ilusa pildi tolleaegsest meeleolust ja olukorrast. Toon siin selle teksti tervikuna:

Tervist! Üks autoüksus ööbis täna meil, saadame sellega kirja kaasa, ehk viskavad kuskil posti. Seni on meil siin kõik üldiselt korras, tee äärest ainult pisut rukist ja veel vähem kaera maha tallatud. Eile võtsime kirsse ja ajasime kaks pudelit täis – võib-olla saab veel Hillegi neid kord maitsta. Üht-teist kurja siin ümberkaudu mõnes talus ikka juba on tehtud, kaera maha niidetud jne. Eks meiegi ole valmis igasugusteks võimalusteks.

Kõik on mures eriti Hille pärast. Hillaril (Maks Piho pojal) on rõuged päris hulluks läinud ja nüüd kardame, et järsku Hillel kah. Ei mõistagi praegu rohkem kirjutada, las teised kirjutavad oma poolt ka. Loodame, et kõik

läheb nii hästi kui võimalik ja palju, palju häid soove teile kõigile. Ants

Tervitusi kõigile, iseäranis Hillele.

Vanapapa

Minu armsad! Elame kõik vana viisi tervise juures, ainult tööd ei taha teha, ja süda on teie pärast valu täis. Loodan et kõik läheb hästi. Meil vallavalitsust enam ei ole. Helju (tädi Juuli kasutütär, vene tütarlaps, kelle ta poegade surma järel Meeri lastekodust endale võttis) sai eile ühe sõduri käest paki komme, üks on eriti temasse armunud, ütles minule, et teil on ilus tütar. Kui teie kunagi pärrale jõuate, siis katsuge ikka Tiina viimase võimaluseni alles hoida. Hillele pai ja musi, olge ka ise kõik terved, tervisi Jaanile ja Leidale (tädipoja poeg ja naine Haapsalus). Nägemiseni! Ema.

Oli teil siiski kaunis hea aeg minekuks – nüüd on teed lõpmatuseni täis igasuguseid sõidukeid. Ilmad õnnetuseks läksid ainult pahaks. Kõik muretsevad siin teie pärast, nagu ema juba kirjutas. Eile hommikul vaatas teie tühje voodeid ja nuttis. Toad on meil kole segi. Oleme praegu kõik suures toas. Ühtelugu on võõraid. Piima ikka jätkub neile pakkuda, mune ja leiba küll mitte enam. Seni on meil looma-pere kõik alles. Mõnes kohas on vähenenud. Kui juhtud, Haldi, minema Luhtade poole – Vaba 2a – siis tervita neid minu poolt. (Aime Luht, kes oli meie lähedane kaastudeng, oli Helmi hea sõbranna; elas sõja järel Soomes. Kohtasin teda oma esimesel Soome matkal 1970.) Teile kõigile palju tervisi. Loodame, et kõik siiski läheb kuidagi ja et varsti jälle näeme. Helmi.

P.S. Vanaisa korjas kõik Hille mänguasjad oma hoolde. Ta tunneb laste järele puudust.

Venna ja tädi pere saatusest ei teadnud me kaua midagi. Alles 1950. aastate lõpul saime vennaga taas ühenduse. Sellal elas ta juba Kanadas. Nad olid voodilinadest kokkuõmmeldud purjega paadil viimasel hetkel ilma ühegi õige meremehe abita pääsenud Haapsalust minema ja jõudnud ränga tormise sõidu järel Rootsi vetesse, kus rannavalvelaev nad peale korjas.

Vaevalt nädalapäevad pärast kirja läheta- mist aga elasime üle poolte vahetuse. Mõne päeva peatusid talus kaks Saksa pioneeri, kes olid mineerinud lähedased teetrummid ja ootasid korraldust need lahkumise korral õhku lasta. Nad seletasid emale: "Ärge kartke, vene- lane on kah inimene, kuid rinde üleminekul on paha viimased sakslased ja esimesed vene- lased. Selleks ajaks on õige metsa minna. Kui vastava korralduse saame, ütleme teile."

Nii läkski. 21. või 22. augustil pakkisime mõned viljakotid ja söögikraami vankrile ning sõitsime kogu perega teest kilomeetri kaugu- sele talumaade piirile soo ja Valgjärve riigimet- sa äärde, kuhu viisime ka talu karja. Ainult vanaisa jäi koju. Pisi-Tiiu leidis varjukoha vank- ri all, ümbritsetuna viljakottidest, mis pidid võimalikud kuulid kinni püüdma. Öö möödus rahulikult, ainult kodu poolt oli kuulda kõva naeru ja lärmi. Järgmisel hommikul valitses pikka aega täielik rahu ja vaikus. Siis hakkas põhja poolt metsa tagant kostma tankiroomi- kute raginat. Tank sõitis natuke aega, siis pea- tus ja laskis üksiku mürsu ettepoole. Nii paar korda. Soo ääres hõredas metsas oli meie leh- makari, mida Helju parajasti lüpsis. Järsku anti teiselt poolt sood meie suunas automaadiva- lang. Kuulid jooksid vihinal karja vahelt läbi kedagi vigastamata. Seejärel jäi kõik vaikseks. Keskpäeval läks ema koju vaatama, kuidas lood on. Varsti tuli tagasi teatega: kõik on korras, koju olevat tulnud Vene luuraja koos naaber- talu peremehega. Öö oli vanaisal küll kole ol- nud, viimased sakslased olevat kõvasti mürgel- danud. Meie killavoor hakkas siis kodu poole minema. Mina jäin maha ja läksin mõne aja pärast heinamaa äärt mööda järele. Ühe teekäänaku järel kükitas ootamatult minu ees vene sõdur, püksid rebadel. Astusin vapralt temast mööda, lausudes *zdravstvuite*, millele tema samaga vastas. See oli minu esimene kohtumine "vabastajatega", kellel, muide, kummalisel kombel oli kadunud 1940./41. aast- tast nii tuttav vene sõduri hais.

Keebile jäi peatuma mingi Vene väeüksu- se staap. Ohvitserid vaatasid mõnevõrra suit- sunud kõõgis ringi ja ütlesid: "*Kulturō malo.*" Muidu saime nendega hästi läbi. Talu maa peal maanteel oli sõitnud miini otsa üks Saksa

sõjaväe veovanker, selle juures lebasid kahe võimsa veohobuse korjused ja lähedaselt põl- lult leidsime inimkäe. Mõne päeva pärast sat- tusid samas miini otsa venelased. Olime ise seal ringi kolanud ja imekombel puutumata jäänud. Venelased koristasid ära ka hobuste korjused. Üldiselt jäi mulje, et viletsam sõja- vägi ajab korralikku ja distsiplineeritut taga. Alatasa kostis teelt oma lõbuks paugutamist. Naabertalu poeg, kes oli end Saksa mobilisat- siooni eest metsas varjanud, võeti relva var- jamise kahtlustusel kinni ja lasti võsa vahel ärahüppamise katsel maha. Pisut kaugemalt talust pärit jalgrattur kadus teel jäljetult. Mõne päeva pärast jooksis pooleterake minu juur- de, hüüdes, et nägi üht Vene sõdurit päitsete- ga minemas meie sauna juures köietatud ho- buse poole. Ruttasin sinna, aga hobune oligi juba kadunud. Meie perele jäi ainult üks ho- bune – Lulli, keda ettevaatuse mõttes hakka- sime hoidma aidas viljasalves, uks lukus. Kor- ra, kui metsaäärsel põllul masinaga kaera niit- sin, ilmus metsast järsku hulk Vene sõdureid, kes komandosid kuulates minust välja tege- mata lahkriivis üle põllu läksid. Ilmselt õppus. Ema jooksis kodust kiiruga vaatama, kuid kõik oli juba möödas.

Räägiti, et Tartu on langenud (Tartu langes 25. augustil). Otsustasime emaga sõita linna vaatama, kuidas lood on. Hobune ette, ja mi- nema. Varsti kohtasime teel kolme pilusilm- set Vene sõdurit, kes tahtsid küüti. Roninud vankrile, küsis üks neist peatselt minu käest, mis kell on. Vaatasin oma šveitsi Tobias-käe- kella. Kella nähes tiris mees taskust suure kapsliga hõbekella: vahetame! Mina polnud huvitatud. Ema hakkas seletama, et meil ta- lus peatuvad tähtsad natšalnikud. Nõnda noa- teral balansseerides jõudsimme Krüüdneri mõi- sa, mis oli sõjaväge täis. Teekaaslased pidid vankrilt maha ronima, mina sõitsin oma To- bias-kellaga edasi. Sõit läks rahulikult, kuni jõudsimme linnast 12 km kaugusele Reolasse, kus Otepää tee jõudis Tartu-Võru maanteele. Ristmikul Vene sõjaväe kontrollpunkt meid läbi ei lasknud. Öeldi, et Tartusse tsiviiliskuid ei lubata. Võru tee oli täis Studebaker-veoauto- sid – järelvedu rindele. Et tee läks Emajõe ürg- oru serva mööda, siis oli selle põhjapoolne

külg tihedalt kuuski täis torgitud, et liiklust varjata. See näitas, et rinne püsib ikka veel Emajõeel. Polnud parata, tuli ümber pöörata. Kohalikud inimesed rääkisid, et väikesi teid mööda saab linna minna küll, kuid me ei hakanud riskima.

Septembri algupoolel korraldati Nõukogude mobilisatsioon. Vallavalitsusest (täitevkomiteest) sain tõendi, et olen ainus tööjõuline mees talus. Lisaks oli mul Saksa-aegne ülikooli lõputunnistus. 13. septembril tuli minna mobilisatsioonipunkti Kanepis, kuhu meilt oli viisteist kilomeetrit. Sõitsin sinna koos emaga. Keebi pooleterake Maks Pihho ja tema vend võeti pikema jututa sõjaväkke. Komisjoni arstiks oli kohalik jaoskonnaarst kellele ma ei osanud midagi erilist kaevata. Läksin komisjoni ette. Laua taga istusid eesti leitnant ja vene major. Valla tõend ei tähendanud midagi. Otsisin välja ülikooli lõputunnistuse. Leitnant luges seda ja küsis: "Kas olete kooliõpetaja?" Kostas, et olen, kuigi ma valdavat osa õpetajakutse ainetest polnud sooritanud. Seepeale ta küsis, miks ma pole ennast üles andnud, ammu oli korraldus kõigil haritlastel registreeruda. Kostas, et kust ma seda võisin teada, kui ei ole lehti, raadiot ega midagi. Major ütles, et mis seal ikka, võtame ära. Leitnant vaidles vastu: just nüüd kõik kooliõpetajad demobiliseeritakse. Nii kaugele oli siis sõda juba jõudnud! Ta küsis, kas ma ei tahaks siiski sõjaväkke tulla. Mitte rivimeheks, vaid poliit tööle. Ütlesin, et kui juba on võimalus valida, eelistaksin tsiviilametit. Seepeale kirjutati mulle paber, millega tuli otseteed Võrru haridusosakonda minna.

Alustasime siis hobusega 25 km pikkust teed edasi. Varsti jõudsime suurele Tartu–Võru maanteele, mis oli endistviisi kahelt realt veoautosid täis – ühed Tartu poole, teised tagasi. Hädavaevu mahtusime hobusega teeäärt mööda liikuma. Lullile, kes tavaliselt autosid ei kartnud, hakkas see pidevalt liikuv mass pikapeale nii närvidele käima, et kippus perutama. Viimaks jõudsimegi Võrru, mis oli sel ajal Eesti NSV pealinn. Kõikjal olid rahvakomissariaatide jm valitsusasutuste sildid. Osa linnast oli varemeis. Lõpuks leidsin Võrumaa haridusosakonda, kus juhatajana istus laua

taga Venemaalt tagasi jõudnud Erika Siilivask, tulevase ajalooprofessori Karl Siilivase ema. Kandsin oma loo ette. Tulemusena sain eesti- ja venekeelse tõendi kehtivusega 1. oktoobri 1944, et olen Valgjärve algkooli õpetaja. See tuli mobilisatsioonipunktis ette näidata. Tagasiteeks valisime algul Valga maantee, kuid sealgi oli samasugune autodemöll nagu Tartu teel. Mõne aja pärast pääsesime kodu poole viivatele väiksematele teedele, mis olid tühjad.

Järgmisel päeval käisin jalgrattal mobilisatsioonipunktis oma õpetajapaberit ette näitamas. Teel pidasid mind kinni kaks Vene sõdurit. Jätsin peatudes ratta jalge vahele, et oleks raskem ära tõmmata. Mehed väitsid, et jalgratas on välismaine ja kuulub seega konfiskeerimisele. Mina seletasin oma viletsas vene keeles, et Eestis on kõik rattad välismaised (minu oma oli Belgia Janus). Sõdurid jätsidki nõudmise ja sain sõitu jätkata. Valgjärvel käisin koolijuhataja Kohki jutul. Koolis polnud esialgu midagi teha, sain vaid palgana kätte esimesed rublad. Saksa okupatsiooni aegsed *ost* margad olid muutunud tühjaks paberiks.

Ei möödunud kaht nädalatki, kui 25. septembril hüppasin taas jalgrattale ja hakkasin Tartu poole kihutama. Tallinn oli selleks ajaks juba langenud. Linna piiril olev valvepost nõudis minult jalgrattaloo ettenäitamist. Seda mul paraku ei olnud. Näitasin ülikooli legitimatsioonikaarti. Tunnimees uuris seda, vaatas ratast ja leidis, et pole sama number. Tuli ratas ära anda. Enne kirjutasin igaks juhuks üles ratta raami- ja registreerimisnumbri. Kõmpisin jalgsi edasi linna. Liikvel oli rohkesti rahvast. Kõigepealt läksin Purde tänavale, kus oli mu onu väike majake. Majauksed olid lahti, erilisi rüüstamisjälgi polnud, kuid kodus polnud ka ühtki elavat hinge. Edasi südalinna poole. Jõe lähistel oli kõik varemeis. Turu tänavat, mu Keebilt lahkunud tädi elupaika, polnud enam ollagi. Kahekorruseline maja, kus olime elanud, paistis Riia tänava alguses varemete vahel veel püsti olevat. Kuid need olid ainult müürid. Tuli hakata mõtlema uue korteri otsimisele.

Otsustasin käia vaatamas mitme tuttava kortereid, kes minu teada võisid olla põgenenud. Üks esimesi oli Eesti Kirjanduse Seltsi

kauaaegse asjaajaja Hermann Everti korter Väike-Tähe tänaval. Majas kinnitati, et korter on kinni. Samas kohtasin üht teist korteriot-sijat, kellele kaebasin oma jalgratta-lugu. Tema ütles, et tal täitevkomitees head tuttavad: lähme sinna, ehk saab aidata. Läksimegi. Linna täitevkomitee oli Vallikraavi tänaval, hotelliks ümber ehitatud endises IMKA (Noorte Meeste Kristliku Ühingu) majas. Ukse juurest lookles pikk korteritahtjate saba tänavani välja. Abimees läks sabast mööda sisse, paber minu jalgratta numbritega kaasas. Mõne aja pärast tuli tagasi ja ulatas mulle venekeelse käsitsi kirjutatud tõendi, mis lubas mul, jalgrattal number see ja see, sõita Tartu maakonna pii-rides. Pitsat peal, nagu kord ja kohus. Ei saanud ma teada oma abimehe nimegi ega ole teda hiljem kunagi kohanud. Sõjasegaduste õnnelikud juhused, inimeste abivalmidus... Läksin linna äärde tagasi ja näitasin saadud dokumenti tunnimehele, kes viis mu suurde küüni. See oli jalgrattaid täis – otsige oma üles! Saingi oma kätte.

Õhtu eel läksin Tähtverre vaatama, kas sõber Ariste on olemas. Ehk leidub seal mõni vaba korter. Ariste oli, korter ülikooli rahvast täis. Olid just kuskilt Haapsalu kandist esimese rongiga saabunud. Tema meelest vaevalt sealkandis enam vaba korterit võis leida. Sain Ariste pool öövarju – aseme ahju kõrval põrandal nurgas. Seda tuli jagada Artur Vassariga, kes une eel rääkis, et olgu kuidas on, oluline oleks, kui saaks oma erialal edasi töötada. Seda minagi arvasin.

Järgmisel hommikul meenus mulle sõber Helmut Hagari korter Kalevi tänaval suure maja kolmandal korrusel, kus olin paar korda käinud. Läksin seda vaatama. Kortervis leidsin eest neli Vene ohvitseri – arsti. Väitsin neile, et see on minu korter ja tahan seda kätte saada. Naine lapsega maal, toon need koju. Mehed olid sõbralikud, kinnitasid, et paari päeva pärast sõitvat nad edasi, siis annavad korteri vabaks. Olin sellega nõus. Mõnevõrra nad mind vist kahtlustasid, seletades, et korterist on mujale tassitud mööblit – kas ma ei näitaks, mis on selle korteri algupärased asjad. Ega mina Hagari mööblit mõne külastuse järel täpselt mäletanud. Näitasin siiski julgelt

mõningaid mööbliesemeid, rahule nad vist jäid.

Igal juhul selle korteri ma endale sain – kolm tuba, köök ja pliidi kaudu köetav vannituba. Niisuguse korteri saamine sõjas rängalt kannatanud Tartus oli haruldane õnn. Kuidas sain võtmed, kuidas toimus korteri vormistamine, selle olen paraku unustanud. Vastaskorteris elas muide professor Mägiste juristist vend oma naisega. Nemad aitasid hiljem mul korterist minematassitud mööbliesemeid tagasi saada. Mööbel võeti linna täitevkomitees arvele ja selle võis hiljem vähese raha eest endale osta. Täitevkomitee esindaja, veetlev noor daam, oli nii võlutud proua Hagari kenast kirjutuslauast, et seda ta mulle ei lubanud. Sain endale lähikonnast osta pastor Võõbuse sünge musta, kapiustel ristidega kuni-ristatud kirjutuslaua. Samuti ostsin neli–viis tema raamaturiiulit, mis mul veel praegugi alles. Oma raamatukogust olin olulise osa talvel Keebile toimetanud, samuti mõned tähtsamad mööbliesemed, mille nüüd peatselt linna tagasi tööme.

Järgnevat asjadekäiku ma kuigivõrd ei mäleta. Igatahes katkestasin suhted Valgjärve algkooliga. Tõin Helmi ja Tiiu peatselt linna. Ema jäi vanaisaga Keebile. Aristele tõin sealt ühe kana, mida ta hakkas keldris pidama. Kiitis, et hea muneja. Ise saime poest munade asemel Ameerika munapulbrit, mida oli mõnda aega rikkalikult müügil. Ülikooli tänaval rae-koja lähistel oli laste piimaköök. Tuttava arsti tõendi alusel hakkasin sealt iga päev lapse tarbeks mannaputru tooma. Kütteks läksin Utsule onu Aadi käest endale puid kauplema. Tema esimene tervitus oli: "No tere, kommunist!" Lubas mulle maksuta anda, kui ise metast kännenäidatud haavapuud maha võtan. Seda ma siis tegingi. Tõin tema hobuse ja vankriga koorma linna, kus tassisin halud kolmandale korrusele oma korterisse ja ladusin ühte tuppri. Hiljem sai puid juba turult talumeeste käest osta.

Läksin Raadile vaatama, mis on saanud Eesti Rahva Muuseumist. Maja oli varemets, ühtki muuseumi töötajat peale kojamees Männiste ma ei leidnud. Hoone keldris oli säilinud rohkesti esemeid, samuti sakslaste

ümberasumisel 1939. aastal ERMile üle antud mõisaraamatukogu, mis suurelt osalt oli pil-lutud keskküttekatla-ruumi. Ühelt raamatult leidsin vene sõduri ülestähenduse, et istume siin muuseumi keldris ja sakslased kõmmuta-vad meid suurtükkidest tulistada. Hakkasime Männistega keldriaknaid telliskividega kinni laduma, et marodööre pisutki pidurdada. Seda tööd jätkus tükiks ajaks.

Leningradist saabunud Tartu ülikooli pro- rektor Karl Taev, kes oli ENSV Rahvakomissari- de Nõukogu volinik Tartu kultuuriasutuste arvelevõtmise alal, kirjutas mulle 29. septemb- ril oma käega venekeelse tõendi, et olen ENSV Riikliku Etnograafilise Muuseumi assistent, kellena kannan vastutust muuseumivara kait- se ja arvelevõtu eest. Ta ei teadnudki (ja mina loomulikult ammugi mitte), et suvel oli teda volitanud organ Leningradis vastu võtnud ot- suse ennistada muuseumi algupärane nimi. 3. oktoobril sain Taevilt ametliku tõendi, et olen Tartu Riikliku Ülikooli assistent. Võib-olla sain algul sellena ka ülikoolilt palka. Veel on mul säilinud 11. oktoobril Taevi kirjutatud venekeelne tõend, et olen muuseumi direktori täieõigusliku esindajana saanud ülesan- de astuda kiiresti samme muuseumi omandi kaitsmiseks. Taevilt saadud paberitest oli tõ- sist abi, kuna linna ja Raadi vahel oli sõjaväe valvepost, kes kontrollis kõigi teel liikujate dokumente. Meeste puhul oli oluline, et oleks ette näidata kollane leht, mis tõestas Saksa mobilisatsioonist vabastamist. Minul seda muidugi polnud. Hädast päästis mind mitu korda just Taevi tõend. Kord pidime hulga meestega kannatlikult ootama oma saatust tunnimehe juures, kes seisis, paberid mõle- ma käe sõrmede vahel harali nagu mingi kum- malise bürokraatiaõie kroonlehed, ega suut- nud tükil ajal otsustada, keda läbi lasta, keda mitte.

Et olin ERMi mulle tundmatu direktori volinik, siis hakkasin otsima võimalusi, kui- das pooleldi varemets Tartus leida muuseumi uut peavarju. See oli ränk ülesanne, sest ametiasutuste ruumide kitsikus oli tohutu. Mäletan, kuidas professor Moora soovitusel läksin ülikooli rektori Hans Kruusi jutule – ehk oleks ta nõus loovutama muuseumile Eesti

Üliõpilaste Seltsi hoonet. Oli ju muuseumi sünd mõneti seotud seltsi tegevusega. Kruus lõikas mu jutu ajaloolisest seosest järsult läbi väitega, et ajalugu ei lugevat praegu midagi, ülikool on ise tõsisest ruumikitsikuses ega saa millestki loobuda.

Minu juurde koju hakkas tulema inimesi, kes olid huvitatud ERMis töökoha leidmisest. Ma ei saanud ju midagi konkreetset lubada, kuid panin minu meelest arvesse tulevate soo- vijate nimed kirja. Nii sai ERMi raamatukogu- hoidjaks Ida Maavere, kellega koos olin 1941. aasta suvel paar nädalat käinud Tartus ringi mööda tühjaksjäänud kortereid, et registree- rida Venemaale põgenenutest mahajäänud vara. Kirjapandute hulgas oli ka hilisem muu- seumi peavarahoidja Virve Sion, keda ma va- rem ei tundnud. Kui õigesti mäletan, käis minu juures ka Aino Voolmaa, kellest sai suur eesti rahvarõivaste spetsialist

Tasapisi hakkas Tartusse tulema Eestisse jäänud ERMi töötajaid, kes olid mitmel pool maal muuseumi evakueeritud varasid valva- mas. Tulid Hilja Sild, Ida Kaldmaa, Helmi Üprus jt. Oktoobri lõpupoolel tuli Tallinnast Eerik Põld, kes oli Hariduse Rahvakomissariaa- dis muuseumi direktori kohusetäitjaks kinni- tatud. Kaasas oli tal juba vist ka kohtu rahva- komissarilt Aleksander Jõeärelt saadud paber, millega ERMi käsutusse anti osa ruume Veski tänaval asuvast kohtuhoonest. Selle maja sai ERM mõne aasta pärast tervikuna endale, mis tolleaegseis oludes oli parim võimalik lahendus. Nii oli muuseum leidnud endale tööruu- mid ja minust sai tagantjärele (arvates 1. ok- toobrist 1944) etnograafia osakonna vanem teaduslik töötaja. Osakonda asus juhutama senine assistent Hilja Sild. Vist aasta lõpul võttis Paul Ariste ka Helmi Eesti Keele Arhiivi tööle. Väikse lapse tõttu lubati tal kodus eesti keele etümoloogilise sõnaraamatu tarbeks kir- jandusest sedeldustööd teha.

Tundus, et vana tuttav maailm on lõpli- kult kokku varisenud. Tuli kohaneda uuega, olgu see milline tahes. Seda siis hakkasingi jõudumööda üritama, hoides toeks kinni vana säilmeist – kodustest inimestest, senistest töösuundadest ja sidemeist Eesti Rahva Muu- seumis ning ülikoolis. T